

Н. О. Гуторова, д. ю. н., професор, академік
НАПрН України, директор Полтавського
юридичного інституту Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого

В. В. Ємельяненко, к. ю. н., доцент, доцент
кафедри кримінального права Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ПОРЯДКУ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРЕПАРАТІВ, ЯКІ МІСТЯТЬ МАЛУ КІЛЬКІСТЬ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ ТА (АБО) ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН: БОРОТЬБА З НАРКОЗЛОЧИННІСТЮ АБО ЇЇ ІМІТАЦІЯ

Анотація

Наукова стаття присвячена проблемам кримінальної відповідальності за порушення порядку реалізації препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів та (або) психотропних речовин. З використанням наукових методів пізнання та великої емпіричної бази зроблено спробу відповісти на питання чи є притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 320 КК України провізорів та фармацевтів за порушення порядку відпуску зазначених препаратів дієвим засобом боротьби з наркозлочинністю або тільки імітує її. Послідовно доводиться висновок щодо невідповідності кримінальної відповідальності за порушення порядку реалізації препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів і психотропних речовин, основним принципам застосування цього виду юридичної відповідальності. Наводяться аргументовані докази відсутності складу злочину, передбаченого ст. 320 КК, у діях працівників аптечних закладів, які допустили порушення правил торгівлі препаратами, які містять малі кількості наркотичних засобів та (або) психотропних речовин і стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю.

Ключові слова: наркотичні засоби, психотропні речовини, мала кількість наркотичних засобів, мала кількість психотропних речовин,

фармацевт, аптека, ліки, лікарський препарат, реалізація лікарських препаратів, наркотичні лікарські засоби, відповідальність фармацевтів, кримінальна відповідальність, наркозлочинність.

Аннотация

Научная статья посвящена проблемам уголовной ответственности за нарушение порядка реализации препаратов, которые содержат малое количество наркотических средств и (или) психотропных веществ. С использованием научных методов познания и обширной эмпирической базы предпринята попытка ответить на вопрос о том, является ли привлечение к уголовной ответственности по ст. 320 УК Украины провизоров и фармацевтов за нарушение порядка отпуска указанных препаратов действенной мерой борьбы с наркопреступностью или только имитирует её. Последовательно доказывается вывод о несоответствии уголовной ответственности за нарушение порядка реализации препаратов, которые содержат малое количество наркотических средств и психотропных веществ, основным принципам применения этого вида юридической ответственности. Приводятся аргументированные доказательства отсутствия состава преступления, предусмотренного ст. 320 УК Украины, в действиях работников аптечных учреждений, которые допустили нарушения правил торговли препаратами, содержащими малое количество наркотических средств и (или) психотропных веществ и относительно которых допускается исключение некоторых мер контроля.

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, малое количество наркотических средств, малое количество психотропных веществ, фармацевт, аптека, лекарства, лекарственный препарат, реализация лекарственных препаратов, наркотические лекарственные средства, ответственность фармацевтов, уголовная ответственность, наркопреступность.

Annotation

The scientific article is devoted to problems of criminal liability for violation of the procedure for selling drugs that contain a small quantity of narcotic drugs and (or) psychotropic substances. Using scientific methods of cognition and an extensive empirical base, an attempt is made to answer the question of whether prosecution under Art. 320 of the Criminal Code of

Ukraine pharmacists and pharmacy technicians for violating the procedure for the release of these drugs an effective measure to combat drug-related crime or only imitates it. Consistently, the conclusion is drawn that the criminal responsibility for violating the procedure for selling drugs that contain a small quantity of narcotic drugs and psychotropic substances is inconsistent with the basic principles of applying this type of legal liability. The arguments evidence is provided for the absence of corpus delicti provided for in Art. 320 of the Criminal Code of Ukraine, in the actions of employees of pharmacy institutions that committed violations of the rules of trade in drugs containing a small quantity of narcotic drugs and (or) psychotropic substances and concerning which certain control measures may be excluded.

Key words: narcotic drugs, psychotropic substances, small quantity of narcotic drugs, small quantity of psychotropic substances, pharmacist, pharmacy, drugs, medication, selling drugs, narcotic drugs, liability of pharmacists, criminal liability, drug-related crime.

Наркоманія являє собою одну з найбільш небезпечних загроз існуванню сучасного суспільства, що обумовлює необхідність розробки та реалізації світовим співтовариством та кожною окремою державою ефективних заходів, спрямованих на протидію цьому негативному соціальному явищу. Такі заходи залежно від сфери та методів застосування можна поділити на декілька груп, виокремивши: *соціально-виховні засоби*, спрямовані на створення у суспільстві обстановки нетерпимості до немедичного вживання наркотичних засобів та психотропних речовин; *медичні засоби*, метою яких є медична профілактика та лікування наркоманії й інших хвороб, обумовлених вживанням зазначених речовин; *правові та організаційні засоби*, що мають забезпечити створення належної правової бази для здійснення ефективного контролю за порушенням правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, а також застосування юридичної відповідальності щодо осіб, винних у порушенні таких правил. Враховуючи, що наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори є необхідними, а іноді навіть і незамінними в окремих сферах суспільного виробництва, в тому числі й при виготовленні лікарських засобів, сучасні держави не мають можливості повністю відмовитись від їх використання. Тому завданням є за допомогою організаційно-правових засобів забезпечити суворий контроль за обігом цих потенційно небезпечних для здоров'я людей речовин. Повною мірою це стосується й закладів охорони здоров'я, в тому числі аптек та їх структурних підрозділів, щодо яких

мають здійснюватися суворі заходи контролю за дотриманням правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів.

В структурі правових засобів протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин особливе місце відводиться кримінальній відповідальності за такі діяння, оскільки йдеться, з одного боку, про найбільш суворий вид юридичної відповідальності, застосування якого тягне за собою суттєве обмеження прав і свобод людини та має побічні негативні наслідки, з іншого – про найбільш коштовний для суспільства вид правоохоронної діяльності, пов'язаної з суттєвими витратами державних коштів утримання органів кримінальної юстиції, здійснення процедури притягнення до кримінальної відповідальності, виконання кримінального покарання тощо. Зважаючи на це, в демократичному, правовому суспільстві кримінальна відповідальність застосовується у суворій відповідності з принципом верховенства права та лише на підставі закону, виходячи з постулату *nullum crimen sine lege*. Вона повинна використовуватися державою лише у випадках, коли інші види юридичної відповідальності за певні правопорушення не є ефективними, тобто як крайній, рішучий захід, *ultima ratio*.

Попередній аналіз правозастосовної практики, публікацій в засобах масової інформації, а також інтерв'ювання працівників аптечних закладів та правоохоронних органів показали, що проблема кримінальної відповідальності працівників аптек на підставі ст. 320 Кримінального кодексу України (далі – КК) за порушення порядку реалізації препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів, є актуальною й такою, що має вельми суперечливе вирішення при правозастосуванні.

У вітчизняній науці кримінального права було здійснено низку наукових досліджень, присвячених проблемам кримінальної відповідальності за незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів. Йдеться, зокрема, про комплексні наукові дослідження А.А. Музики «Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів» [1], М.П. Селіванова і М.С. Хруппи «Антинаркотичне законодавство України: Історія. Теорія. Коментар» [2], В.А. Тимошенко «Наркобізнес: національна та міжнародна протидія новим викликам» [3], Є.В. Фесенка «Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони» [4], «Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності)» за заг. редакцією Ю.В. Бауліна і Л.В. Дорош [5], інших наукових дослідженнях. Разом із тим, проблеми кримінальної відповідальності за порушення правил

обігу препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів, спеціально не досліджувались.

Науковцями Полтавського юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за інформаційної підтримки щотижневика «Аптека» у 2016 р. було проведене пілотне дослідження проблем правового регулювання обігу лікарських засобів, які містять кодеїн. Результати цього дослідження, які стали предметом обговорення на круглому столі за участю працівників аптечних закладів, лікарів, суддів, прокурорів, адвокатів [6; 7], дозволили висунути гіпотезу, що застосування кримінальної відповідальності на підставі ст. 320 КК за порушення порядку відпуску зазначених препаратів, не ґрунтується на законі, а також не є ефективним засобом протидії наркозлочинності.

Метою цієї роботи є перевірка зазначеної гіпотези, тобто підтвердження або спростування висновку щодо невідповідності кримінальної відповідальності за вказане правопорушення основоположним принципам застосування цього виду юридичної відповідальності. Для реалізації цієї мети існує необхідність у вирішенні наступних завдань: 1) проаналізувати практику застосування кримінальної відповідальності за порушення порядку реалізації препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів; 2) дослідити міжнародно-правові документи, чинні закони та підзаконні нормативно-правові акти щодо правомірності застосування кримінальної відповідальності за порушення порядку реалізації препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів; 3) на підставі проведеного аналізу розробити науково обґрунтовані рекомендації.

Для досягнення зазначеної мети і виконання завдань використовуватимуться соціологічні методи, метод системно-структурного аналізу, діалектичний і логіко-догматичний методи наукового пізнання, що в комплексі становитиме методологію наукового дослідження.

Відповідно до ст. 320 КК «Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» основний склад цього злочину передбачає порушення встановлених правил посіву або вирощування снотворного маку чи конопель, а також порушення правил виробництва, виготовлення, зберігання, обліку, відпуску, розподілу, торгівлі, перевезення, пересилання чи використання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів

або прекурсорів, призначених для виробництва чи виготовлення цих засобів чи речовин.

Станом на 1 серпня 2017 р. в Єдиному державному реєстрі судових рішень [8] містилось 107 обвинувальних вироків судів першої інстанції, винесених щодо працівників аптек на підставі ст. 320 КК. Всі ці вирoki було проаналізовано в ході дослідження.

Суб'єктами кримінальної відповідальності за злочини, наявність яких було констатовано в цих вироках, виступали завідувачі аптек, провізори, фармацевти, а також стажер аптеки.

Дослідження показало, що відповідно до зазначених вироків судами було встановлено порушення правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів. Воно виявлялося в порушенні правил зберігання, обліку, торгівлі (реалізації) або пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів, призначених для виробництва чи виготовлення цих засобів чи речовин. В жодному із вивчених вироків не було констатовано порушення правил виготовлення, відпуску, розподілу, перевезення чи використання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів. Цілком природно, що в жодному вирoku не йшлося про будь-які порушення правил обігу аналогів наркотичних засобів або психотропних речовин.

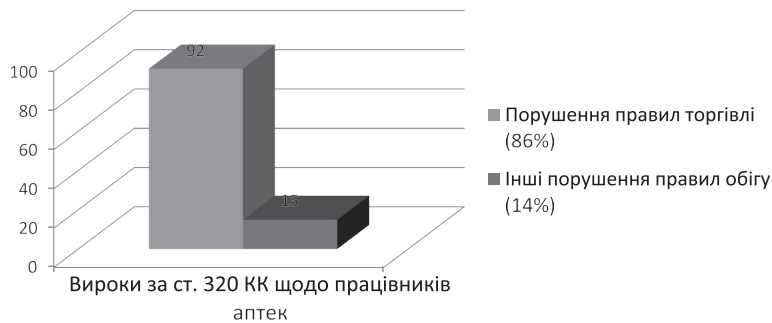
Аналіз встановлених судами об'єктивних ознак цих злочинів дозволяє виділити такі групи порушень правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів:

порушення правил торгівлі (реалізації) наркотичними засобами, психотропними речовинами або прекурсорами – 92 вирoki або 86% від загальної кількості проаналізованих вироків;

інші порушення правил обігу цих предметів (порушення правил обліку, недодержання ліцензійних умов щодо зберігання, відсутність ліцензії на таку діяльність через закінчення терміну її дії або зміну юридичної адреси суб'єкта господарювання, недодержання ліцензійних вимог щодо приміщень, в яких може здійснюватися така діяльність тощо) – 15 вироків або 14% від загальної їх кількості.

Таким чином, *переважна більшість порушень працівниками аптек правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів, за які їх було притягнуто до кримінальної відповідальності за ст. 320 КК, мала місце у формі порушень правил торгівлі* (діаграма 1).

Діаграма 1

З огляду на тему цього дослідження особливий інтерес викликає характеристика предметів злочинів, порушення правил торгівлі якими було кваліфіковано судами за ст. 320 КК, а саме лікарських засобів, які містять наркотичні засоби, психотропні речовини або прекурсори.

Відповідно до Єдиної конвенції ООН про наркотичні засоби 1961 р. з доповненнями та ст. 1 Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» від 15.02.1995 р. № 60/95-ВР:

наркотичні засоби – це природні чи синтетичні речовини, а також препарати та рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 р. № 770 (далі – Перелік);

психотропні речовини – природні чи синтетичні речовини, а також препарати, природні матеріали, включені до зазначеного Переліку;

прекурсори наркотичних засобів і психотропних речовин (далі – прекурсори) – речовини, які використовуються для виробництва, виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, включені до Переліку.

Перелік та зміни до нього затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу. Сам цей Перелік представляє собою згруповані у списки наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори, включені до таблиць I-IV згідно із законодавством України та міжна-

родними договорами України. В свою чергу кожна таблиця складається зі списків № 1 та № 2, а таблиця I ще й зі списку № 3.

Залежно від кількості наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів, яка міститься у препараті, що обумовлює ступень його небезпечності для здоров'я населення в разі немедичного вживання, такі препарати поділяються на **два види**:

1) препарати, що містять відповідні наркотичні засоби, психотропні речовини та (або) прекурсори, в кількості, яка перевищує гранично допустиму;

2) препарати, що містять малі кількості відповідних наркотичних засобів, психотропних речовин та (або) прекурсорів (не перевищують гранично допустиму їх кількість).

Гранично допустима кількість речовин встановлена в постанові Кабінету Міністрів України від 10.10.2007 р. № 1203 «Про затвердження гранично допустимої кількості наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що містяться в препаратах».

Щодо першого виду препаратів законодавством України (законом «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори», постановою Кабінету Міністрів України № 589 від 3 червня 2009 р. «Про затвердження порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом» (далі – Порядок) та іншими нормативно-правовими актами) встановлено, що контроль за їх обігом здійснюється в повному обсязі. Препарати другого виду, тобто ті, які містять малу кількість наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, вилучені із сфери дії деяких заходів контролю.

Аналіз судових вироків показав, що жодного разу предметами порушення правил торгівлі не виступали препарати, які належать до першого виду (наприклад, морфін, метадон, нікодин, трамадол, амфетамін тощо).

Вивчення повідомлень в засобах масової інформації, а також результати інтерв'ювання лікарів-наркологів та працівників аптечних закладів підтверджують, що судова практика щодо обігу зазначених лікарських засобів відображає реальну ситуацію в цій сфері. Діяльність, пов'язана з обігом засобів і речовин, включених до таблиць II і III та списку № 1 таблиці IV Переліку, препаратів, що містять наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори в кількості, що перевищує гранично допустиму, відповідно до п. 5 Порядку проводиться суб'єкта-

ми господарювання на підставі ліцензії, виданої Державною службою з лікарських засобів та контролю за наркотиками (далі – Держлікслужба).

В переважній більшості випадків аптечні заклади приватної форми власності вважають для себе економічно збитковим здійснювати продаж цих препаратів, оскільки виконання ліцензійних вимог щодо здійснення такої діяльності потребує суттєвих витрат, які не покриваються доходами від їх реалізації. Окрім того, здійснення ліцензованої діяльності щодо продажу наркотичних, психотропних препаратів, певних видів прекурсорів та комбінованих лікарських засобів, які містять такі речовини в кількості, що перевищує гранично допустиму, обов'язково передбачає систематичні перевірки як з боку Держлікслужби, так і правоохоронних органів. Не останню роль відіграє і та обставина, що отримання відповідної ліцензії є досить складним і працевитратним процесом, що потребує додаткових коштів, у тому числі і з урахуванням корупційних ризиків здійснення господарської діяльності в Україні.

За таких умов реалізацію препаратів першої групи переважно здійснюють аптечні заклади комунальної власності, які, перебуваючи в умовах здійснення суворого контролю за цим видом діяльності, незаконним відпуском наркотичних засобів і психотропних речовин не займаються. Це дає підстави стверджувати, що на «чорному ринку» наркотичних засобів і психотропних речовин аптеки не розглядаються як заклади, через які зручно здійснювати їх незаконний збут.

Повертаючись до аналізу судових вироків щодо працівників аптек, яких було визнано винними у вчиненні злочину, передбаченого ст. 320 КК, у формі порушення правил торгівлі наркотичними засобами, психотропними речовинами або прекурсорами, зазначимо, що предметами таких злочинів виступали лише препарати другого виду, а саме:

комбіновані лікарські засоби, які містять малу кількість наркотичних засобів та (або) психотропних речовин – препарати лікарських засобів, що містять наркотичні засоби і психотропні речовини в кількості, що не перевищує гранично допустиму (малу кількість кодеїну та (або) фенобарбіталу – Солпадеїн, Кодтерпін, Пенталгін, П'ятирчатка, Корвалол, Валокордин, Барбовал тощо);

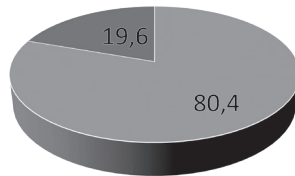
лікарські засоби, які містять прекурсори (калія перманганат, псевдоефедрин гідрохлорид, фенілпропаноламін тощо).

В переважній більшості випадків предметом злочину виступали комбіновані лікарські засоби, які містять наркотичні засоби та (або)

психотропні речовини, стосовно яких виключені деякі заходи контролю – 74 вирокі із 92, що становить 80,4%. Лікарські засоби, які містять прекурсори, були визначені предметами злочинів у 18 вироків (19,6%), з яких у 12 вироків предметом злочину був зазначений калію перманганат в кількості декілька флаконів, які особи придбали без рецепта для дезінфекції, а також захисту рослин від шкідників (діаграма 2).

Діаграма 2

Лікарські засоби, які виступали предметами злочинів (%)

- Комбіновані лікарські засоби, які містять малу кількість наркотичних засобів та (або) психотропних речовин
- Лікарські засоби, які містять прекурсори

Таким чином, як свідчить судова практика, *основна увага при здійсненні протидії незаконному обігу аптеками наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів приділена виявленню фактів незаконного продажу комбінованих лікарських засобів, які містять малі кількості наркотичних засобів та (або) психотропних речовин, стосовно яких виключено деякі заходи контролю, а також широко розповсюдженого протягом останніх десятиліть для використання в побуті прекурсора – перманганату калію.*

Виникає питання: чи дійсно обіг комбінованих лікарських засобів, стосовно яких виключені деякі заходи контролю, являє собою надзвичайно високу небезпеку для суспільства, що обґрунтовує необхідність всі сили і засоби правоохоронців направити на протидію саме цьому виду незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин в аптеках? А якщо так, то чому саме щодо цих лікарських препаратів контроль не проводиться в повному обсязі?

Для відповіді на ці питання, перш за все, слід проаналізувати, які лікарські засоби були предметами цих злочинів, а також які наркотичні засоби та (або) психотропні речовини входять до їх складу. Результати такого аналізу представлені в Таблиці 1.

Таблиця 1

Комбіновані лікарські засоби, стосовно яких виключені деякі заходи контролю, що відповідно до вироків суду виступали предметами злочинів, передбачених ст. 320 КК⁷

Лікарські засоби, як містять кодеїн	Кількість злочинів	Лікарські засоби, як містять	Кількість злочинів	Лікарські засоби, як містять кодеїн та	Кількість злочинів
Солпадеїн	9	Корвалол	4	П'ятирчатка ІС	4
Кодтерпін ІС	28	Барбовал	1	Пенталгін ФС	5
Кодепсін	2	Валокордин	4	Пенталгін ІС	15
Кодетерп	1			Пенталгін ІСН	3
Но-шпалгін	1			Седал	1
Кодарін	4				
Кодарекс	2				
Разом	47		9		28

Як бачимо, предметами цих злочинів виступали комбіновані лікарські засоби, які містять у малій кількості наркотичний засіб кодеїн та (або) психотропну речовину фенобарбітал. Інші наркотичні засоби або психотропні речовини до складу предметів цих злочинів не входили. Найбільш часто в судових вироків предметом передбаченого ст. 320 КК злочину визнавались комбінований лікарський засіб, який містить наркотичний засіб кодеїн – Кодтерпін ІС – 28 злочинів, а також комбінований лікарський засіб, який містить наркотичний засіб кодеїн та психотропну речовину фенобарбітал – Пенталгін (ІС, ІСН, ФС) – 23 злочини.

За результатами вивчення вироків судів важко зробити висновок про те, чи дійсно ці препарати належать до тих, які найбільш часто вживаються особами, хворими на наркоманію. Із вивчених нами 74 вироків щодо порушення працівниками аптек правил продажу комбінованих лікарських засобів, стосовно яких виключені деякі заходи контролю, дослідження доказів у повному обсязі під час судового роз-

⁷ Враховуючи, що в окремих випадках одному покупцеві реалізовувалось декілька різних лікарських засобів, або мало місце повторне вчинення цього діяння, то кількість зазначених в таблиці препаратів є більшою від кількості проаналізованих вироків.

гляду відбувалось лише в 7 випадках, що становить 9,5% від загальної кількості. В інших вироках суд або затверджував угоду про визнання винуватості на підставі ст. ст. 474, 475 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) (50 вироків, 67,5%), або на підставі ч. 3 ст. 349 КПК (ч. 3 ст. 229 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р.) визнавав недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які не оспоруються учасниками судового провадження (17 вироків, 23%).

Аналіз тих вироків, в яких містилась інформація про обставини викриття злочинів, дозволяє стверджувати, що з боку працівників правоохоронних органів застосовувався контроль за вчиненням злочину у формі оперативної закупки. Відповідно до ст. 271 КПК контроль за вчиненням злочину може здійснюватися у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується або вчиняється тяжкий або особливо тяжкий злочин. Незважаючи на те, що злочин, передбачений ч. 1 ст. 320 КК, є злочином невеликої тяжкості, а злочин, передбачений ч. 2 ст. 320 КК, – злочином середньої тяжкості, використання оперативної закупки по цим справам або зазначено у вирокі, або такий висновок однозначно впливає із обставин придбання лікарських засобів.

Так, наприклад, у вирокі Приморського районного суду м. Одеси від 6 листопада 2014 р., яким працівника аптеки засуджено за ч. 1 ст. 320 КК та ч. 2 ст. 320 КК, прямо вказано про проведення однією особою в одній аптеці двох оперативних закупок лікарських засобів, а саме – 14 квітня 2014 р. було придбано Кодтерпін ІС – 40 таблеток та Кодарін – 70 таблеток, а 23 квітня 2014 р. – 70 таблеток Кодтерпін ІС [10].

В іншому вирокі не вказувалось на наявність оперативної закупки, але такий висновок нескладно зробити з матеріалів справи. Так, одна й та ж сама особа 25 серпня 2016 р. купила без рецепту 3 блістера (30 таблеток) лікарського засобу Кодтерпін ІС, після чого, виявивши, що до складу цього препарату входить кодеїн, одразу звернулась до Миргородського відділу поліції в Полтавській області і добровільно віддала придбані нею препарати. Через деякий час, 10 вересня 2016 р. та ж сама особа в тому ж самому приміщенні купила 4 блістера (40 таблеток) препарату Пенталгін ІС, які передала працівникам поліції [11]. В інших вироках зафіксовано, що покупці, звертаючись з проханням до працівника аптеки відпустити їм знеболюючі препарати, жалілись на сильний головний або зубний біль, але після виходу із аптеки, одразу, чи то з Інструкції щодо використання препарату, чи то з Інтернету, дізнавалися про те, що до складу придбаних ними лікарських засобів входить

кодеїн і що вони повинні відпускатися за рецептом. Після отримання такої інформації більш зазвичай проходив без вживання ліків, а покупці йшли до правоохоронних органів і повідомляли про правопорушення (див., наприклад, [13]). Як правило, одразу після здійснення покупки лікарського препарату до приміщення аптеки заходила група працівників правоохоронних органів, які здійснювали оперативні заходи, інколи один із таких працівників «випадково» знаходився під час покупки в приміщенні аптеки.

Враховуючи наведені «особливості» викриття зазначених злочинів, аналіз вироків не дає можливість зробити висновок про те, чи дійсно комбіновані лікарські засоби, які містять малу кількість наркотичних засобів або психотропних речовин покупалися для використання наркозалежними особами. Лише у двох вироків прослідковується зв'язок з незаконним вживанням наркотиків. Так, в одному випадку зазначено, що особа приїхала до свого знайомого для того, щоб купити опій, але не змогла, після чого направила до аптеки, про яку знала як про таку, що реалізує лікарські засоби без рецепту [13]. В іншому судовому рішенні, яким було скасовано вирок Балаклійського районного суду Харківської області від 19 червня 2014 р., зазначено, що особи, які придбали ліки, перебували на обліку як такі, що вживають наркотичні засоби [14].

Моніторинг засобів масової інформації показав, що дійсно існує проблема незаконного вживання дезоморфіну – наркотичного засобу, який шляхом проведення хімічних реакцій з використанням загальнодоступних лікарських засобів та побутової хімії можна виокремити із комбінованих препаратів, які містять у своєму складі малі кількості кодеїну. Зазначений наркотик є відносно дешевим (принаймні порівняно з якісним героїном або кокаїном), має сильний наркотичний ефект та через наявність в його складі вельми шкідливих для організму людини речовин, належить до надзвичайно небезпечних. Внаслідок його вживання шкіра людини починає покриватися лускою та стає схожою на шкіру крокодила, у зв'язку з чим він отримав назву «крокодил». Вже перша доза «крокодилу» викликає наркозалежність, а людина, яка його вживає, живе максимум один-два роки і гине живо. За повідомленнями правоохоронців та лікарів-наркологів «крокодил» вперше був виготовлений в Російській Федерації, а на території України спочатку з'явився в Криму в 2012 р. Значне розповсюдження він отримав у східних і південних областях України, але поступово став з'являтися і в інших регіонах [15, 16].

Оскільки в Україні, починаючи з 2012 р., спостерігається поширення цього особливо небезпечного наркотику, який виготовляється з кодеїновмісних лікарських засобів, цілком логічним є питання щодо встановлення заходів контролю за обігом таких препаратів, зокрема запровадження щодо них предметно-кількісного обігу.

Це питання було темою обговорення на засіданні експертної групи з дерегуляції фармацевтичного ринку Департаменту раціональної фармакотерапії та супроводження державної формулярної системи Державного підприємства «Державний експертний центр МОЗ України». На засіданні зверталася увага на те, що, за даними Державної служби контролю за лікарськими засобами, спостерігається немедичне вживання кодеїновмісних препаратів, про що свідчить той факт, що обсяги їх реалізації суттєво відрізняються від обсягів реалізації звичайних лікарських засобів проти кашлю та застуди. Збільшення останніх стандартно відповідає сезонним захворюванням, тоді як щодо кодеїновмісних препаратів ситуація зовсім інша. Враховуючи існуючу інформацію Державною службою контролю за лікарськими засобами та МВС України було запропоновано запровадження предметно-кількісного обліку кодеїновмісних препаратів, що передбачав би не лише можливість їх продажу тільки за рецептами на бланку форми № 1 (ф-1) (як це задекларовано і зараз), але й обов'язок зберігання цих рецептів в аптеках та здійснення контролю щодо кількості цих препаратів та їх продажу. Проти такого рішення цілком природно виступив представник ТДВ «Інтерхім» – підприємства, яке є найбільшим в Україні виробником кодеїновмісних препаратів, у тому числі популярних серед наркозалежних осіб лікарських засобів Кодтерпін ІС, Пенталгін ІС, П'ятирчатка ІС [17].

До теперішнього часу кодеїновмісні препарати не віднесені до лікарських засобів, щодо яких встановлено предметно-кількісний облік. Так, ці препарати належать до рецептурних, проте вони, як і інші рецептурні препарати, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин в Україні повсюдно відпускаються без рецепта. Хоча Законом України № 4565-VI від 22.03.2012 р. Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КпАП) було доповнено статтею 42⁴ «Продаж лікарських засобів без рецепта у заборонених законодавством випадках», така заборона та встановлення відповідальності за її порушення переважно носять декларативний характер.

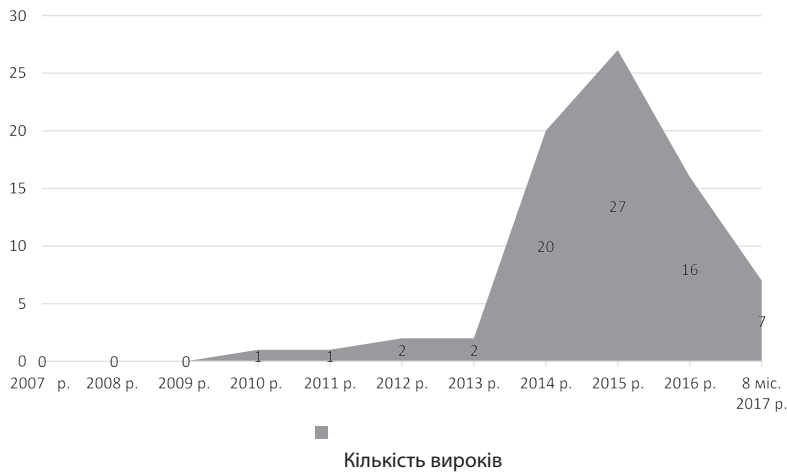
Таким чином, **незважаючи на потенційну небезпечність кодеїновмісних лікарських засобів у зв'язку з наявною інформацією**

щодо їх використання для виготовлення дезоморфіну, в Україні не запроваджено дієвого контролю за їх продажом з метою запобігання немедицинному вживанню.

Натомість правоохоронні органи почали досить активно притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 320 КК працівників аптек, які порушували порядок продажу лікарських засобів, які містять кодеїн та (або) фенобарбітал. Як свідчить аналіз судових вироків, така активізація діяльності правоохоронних органів починається з 2014 р., до цього часу випадки притягнення до кримінальної відповідальності за цей злочин носили поодинокий характер. Так, в період з 2007 по 2009 р. р. в Єдиному державному реєстрі судових рішень немає жодного такого вироку, далі в 2010 р. – 1, 2011 р. – 1, 2012 р. – 2, 2013 р. – 2, 2014 р. – 20, 2015 р. – 27, 2016 р. – 16, 8 місяців 2017 р. – 7 вироків. В усіх цих випадках злочин було вчинено однією особою, тобто кількість вироків дорівнює кількості працівників аптек, притягнутих до кримінальної відповідальності (діаграма 3).

Діаграма 3

Динаміка притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 320 КК працівників аптек за порушення правил продажу препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів та (або) психотропних речовин

Є всі підстави припустити, що наведена інформація щодо кількості працівників аптек, яких було засуджено за вчинення зазначених правопорушень, відбиває не реальну ситуацію в цій сфері, а активність працівників правоохоронних органів щодо їх виявлення та притягнення до відповідальності. Такий висновок ґрунтується на наведених раніше способах виявлення цих злочинів (явна або прихована оперативна закупка), а також на закономірному для «білокомірцевої» злочинності співвідношенні кількості вчинених та виявлених злочинів.

Так, за повідомленнями в засобах масової інформації [15; 16], а також результатами інтерв'ювання фармацевтичних працівників, лікарів-наркологів та правоохоронців, їх виступами на науково-практичних заходах [6; 7], майже кожен населений пункт України, не кажучи вже про великі міста, має аптеку або декілька аптек, які «спеціалізуються» на продажу наркотичних і психотропних лікарських засобів наркоманам. При цьому в особистих бесідах власники аптек досить часто скаржаться на те, що правоохоронці «заплющують очі» на аптеки, які систематично продають кодеїновмісні препарати наркоманам, тоді як одиничну помилку провізора або фармацевта використовують для вимагання незаконної винагороди під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності.

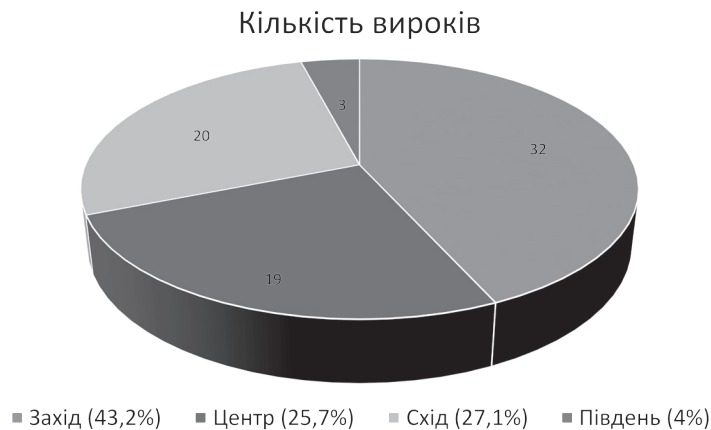
Підтвердити або спростувати висновок щодо штучного характеру притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 320 КК працівників аптек за порушення порядку торгівлі препаратами, які містять малу кількість наркотичних та (або) психотропних речовин, спробуємо за допомогою аналізу географії виявлених правопорушень. За інформацією лікарів-наркологів та правоохоронців [6; 7; 15; 16] вживання дезоморфіну отримало найбільше поширення у великих промислових містах Сходу та Півдня України, тоді як на Західній Україні та Центрі випадки його вживання є досить рідкими. Природно, що порівняльна кількість виявлених злочинів повинна відповідати кількості населення в тому або іншому регіоні.

Однак аналіз судових вироків свідчить зовсім про інше. Так, із 27 регіонів України вирокі щодо притягнення працівників аптек до кримінальної відповідальності за ст. 320 КК за продаж препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів та (або) психотропних речовин, були винесені лише у 17 регіонах, зокрема, 16 областях та місті Києві. Найбільша кількість вироків була в Івано-Франківській області (15 вироків), далі ідуть Донецька область – 12, Харківська область – 9, Львівська область – 6. В інших 13 регіонах було менш, ніж по 4 вирокі,

в тому числі: в Закарпатській області – 4 (всі Ужгородським міськрайонним судом), Київській області – 4, Одеській області – 3 (з яких 2 – Малиновським районним судом м. Одеси), Дніпропетровській – 1, місті Києві – 1. В таких областях, як Запорізька, Сумська, Херсонська, Миколаївська, Луганська, не було винесено жодного такого вироку. В цілому судами Західних областей України (Івано-Франківської, Львівської, Хмельницької, Закарпатської, Чернівецької й Тернопільської) було винесено 32 вироки, що становить 43,2%, Східних (Донецька, Харківська, Дніпропетровська) – 20 вироків (27,1%), Центральних (Київська, Черкаська, Вінницька, Полтавська, Кіровоградська, Житомирська) – 19 вироків (25,7%), Південних (лише Одеська область) – 3 вироки (4%) (діаграма 4).

Діаграма 4

Географія притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 320 КК працівників аптек за порушення правил продажу препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів та (або) психотропних речовин (по регіонах України)

Як бачимо, аналіз географії злочинності у цій сфері переконливо свідчить, що кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності в різних регіонах України, не відповідає реальному стану злочинності у цій сфері. На нашу думку, причин такому становищу можна назвати, як мінімум, три. Перша полягає в тому, що правоохоронні органи і суди різних регіонів України по-різному тлумачать ознаки складу

злочину, передбаченого ст. 320 КК. В одних регіонах (на нашу думку, цілком правомірно, про що буде сказано нижче) порушення працівниками аптеки порядку продажу препаратів, які містять малу дозу наркотичних засобів та (або) психотропних речовин, розглядається як адміністративне правопорушення, передбачене ст. 42⁴ КпАП, в інших – як злочин, передбачений ст. 320 КК. Друга причина може бути пов'язана з різним рівнем корупції в окремих регіонах України. Оскільки, як показують дослідження МВФ, в Західних областях України рівень корупції є нижчим [18], то це певною мірою пояснює найбільшу кількість вироків саме в Західних регіонах України. І, насамкінець, третя причина – це суб'єктивний чинник, який характеризує активність та професійність працівників правоохоронних органів певних регіонів, укомплектованість штатів, розставлення пріоритетів тощо.

Таким чином, наведені відомості щодо динаміки і географії розглядуваних правопорушень підтверджують штучний й вибірковий характер протидії в такий спосіб незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин.

Продовжуючи аналіз судових вироків, необхідно з'ясувати, наскільки ефективними були заходи кримінально-правового характеру, які застосовувались до працівників аптек на підставі ст. 320 КК. Показниками ефективності має стати потенційна можливість і реальне досягнення цілей покарання, якими згідно з ч. 2 ст. 50 КК є кара, виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Із 74 судових вироків в 68 працівники аптек були визнані винними лише у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 320 КК, в п'яти – у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 320 КК (мали місце два епізоди порушення правил торгівлі цими препаратами, перший з яких кваліфіковано за ч. 1 ст. 320 КК, а другий – за ч. 2 ст. 320 КК за ознакою вчинення таких дій повторно), в одному – у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 320 КК за ознакою вчинення злочину повторно (за наявності двох епізодів злочин кваліфіковано лише за ч. 2 ст. 320 КК без кваліфікації першого епізоду за ч. 1 ст. 320 КК).

Санкція ч. 1 ст. 320 КК передбачає покарання у виді штрафу до сімдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – нмдг), або арешт на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до чотирьох років, або позбавлення волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

В усіх випадках засудження за ч. 1 ст. 320 КК було призначене основне покарання у виді штрафу, інші основні покарання, передбачені в санкції в якості альтернативних (арешт, обмеження волі, позбавлення волі) жодного разу не застосовувались. Розмір штрафу, який призначався, був у діапазоні від 30 до 70 нмдг, а саме:

510 грн. (30 нмдг) – 14 осіб (20,6%);
595 грн. (35 нмдг) – 3 особи (4,4%);
680 грн. (40 нмдг) – 5 осіб (7,3%);
765 грн. (45 нмдг) – 1 особа (1,5%);
850 грн. (50 нмдг) – 25 осіб (36,8%);
1000 грн. – 1 особа (1,5%);
1020 грн. (60 нмдг) – 7 осіб (10,3%);
1190 грн. (70 нмдг) – 12 осіб (17,6%).

Таким чином, щодо переважної більшості працівників аптек, які вчинили передбачений ч. 1 ст. 320 КК злочин, був застосований в якості основного покарання штраф у розмірі від 30 до 50 нмдг, тобто від 510 до 850 грн., а частка таких вироків становить 70,6%.

За даними сайту TRUD. COM середня заробітна плата провізора і фармацевту в Україні у 2014 р. становила 4500 грн., у 2015 р. – 4400 грн., у 2016 р. – 5190 грн., за 7 місяців 2017 р. – 5750 грн. [19]. Тобто розмір штрафу, який накладався судом в якості кримінального покарання за порушення порядку продажу препаратів, які містять малу кількість наркотичних засобів та (або) психотропних речовин, був в декілька разів меншим від розміру середньої заробітної плати провізора або фармацевту. Наївно розраховувати, що за допомогою такого мізерного як для кримінального права штрафу можна досягти цілей покарання.

Більш дієвим, на нашу думку, могло б стати застосування додаткового покарання, передбаченого в санкції ч. 1 ст. 320 КК в якості обов'язкового, а саме – позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Аналіз судових вироків показав, що позбавлення права обіймати посади провізора, фармацевта та (або) здійснювати відпуск лікарських засобів строком на 1 рік застосовувалось до 30 осіб, на 2 роки – до 2 осіб. Суди не застосовували цей вид покарання до 36 осіб, тобто у 53% випадках засудження за ч. 1 ст. 320 КК (діаграма 5).

Діаграма 5

Застосування додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю за ч. 1 ст. 320 КК

Рішення про відмову від застосування обов'язкового додаткового покарання переважно приймалось на підставі ст. 69 КК – «Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом». В якості пом'якшуючих обставин, необхідних для застосування ст. 69 КК, визнавались позитивна характеристика особи, наявність сім'ї, вчинення злочину вперше та інші обставини, які є типовими для представників «білокомірцевої» злочинності. Суттєвий вплив на призначене покарання мала й та обставина, що переважна більшість таких вироків зводилась до затвердження угод про визнання винуватості (50 вироків або 67,5%), а тому інколи суди, відмовляючись від призначення додаткового покарання, навіть не посилались на ст. 69 КК.

Продовжуючи аналіз судових вироків, звернемо увагу на ті з них, де працівники аптек були визнані винними у повторному вчиненні передбаченого ст. 320 КК злочину. Покарання в цих випадках призначалось або за ч. 2, або за ч. 1 та ч. 2 цієї статті, з остаточним визначенням покарання за сукупністю злочинів на підставі ст. 70 КК.

Санкція ч. 2 ст. 320 КК передбачає покарання у виді штрафу від сімдесяти до ста двадцяти нмдг або арешт на строк від трьох до шести мі-

сяців, або позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Як і при засудженні за ч. 1 ст. 320 КК, в усіх шести проаналізованих вироках покарання призначалось у виді штрафу, але його розмір був більшим – від 1190 грн. (70 нмдг) до 2040 грн. (120 нмдг). Додаткове ж покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю було застосовано лише у двох вироках.

Позбавленням логіки виглядає рішення, в яких суди, призначаючи у двох вироках максимальний розмір штрафу – 120 нмдг, одночасно на підставі ст. 69 КК звільняли засуджених від обов'язкового додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Таким чином, аналіз кримінального покарання, яке призначалось судами на підставі ст. 320 КК до працівників аптек, які вчинили розглядувані правопорушення, свідчить про його неефективність з точки зору досягнення цілей покарання. Основне покарання у виді штрафу у розмірі від 510 до 2040 грн., не можна визнати відчутним для провізорів і фармацевтів, а тому воно не здатне досягти цілей кримінального покарання. Від більш дієвого ж виду покарання – позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю – суди у переважній більшості випадків відмовляються, навіть при призначенні покарання за ч. 2 ст. 320 КК за вчинення злочину повторно.

Наступне питання, розгляд якого є завданням цього дослідження, полягає у з'ясуванні наявності або відсутності складу злочину у діях працівників аптек, які порушили порядок продажу лікарських засобів, що містять малу кількість наркотичних засобів або психотропних речовин.

Як вже зазначалося, диспозиція ст. 320 КК є бланкетною, оскільки передбачає відповідальність за порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Перш, ніж робити власний аналіз чинного законодавства у цій сфері, проаналізуємо його судове тлумачення, здійснене у вироках. Суди, перш за все, посилалися на те, що наркотичний засіб кодеїн та психотропна речовина фенобарбітал, які входили до складу лікарських засобів, включені відповідно до списків 1, 2 Таблиці II Переліку. Зазначимо, що відповідно до цих вироків в переважній більшості випадків предметами злочинів виступали лікарські засоби, які повинні

відпускатися аптеками виключно за рецептами лікарів (66 вироків або 89,2%), у 8 виробах (10,8%) предметами були лікарські засоби, які дозволено відпускати без рецептів.

В залежності від особливостей предмету злочину можна виділити три види порушення правил обігу наркотичних засобів та (або) психотропних речовин, які були визначені судами в якості ознак об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 320 КК, а саме:

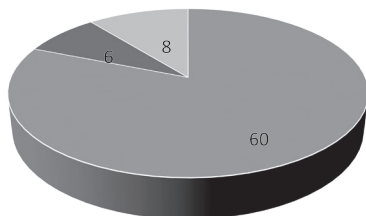
1) перевищення гранично допустимої кількості наркотичного засобу та (або) психотропної речовини в складі рецептурного комбінованого лікарського засобу на один рецепт – 60 вироків, 81%;

2) продаж рецептурних комбінованих лікарських засобів без рецепту – 6 вироків, 8,1%;

3) продаж безрецептурних комбінованих лікарських засобів – 8 вироків, 10,9% (діаграма 6).

Діаграма 6

Види порушень правил торгівлі наркотичними засобами та психотропними речовинами

- Перевищення гранично допустимої кількості наркотичного засобу та (або) психотропної речовини в складі рецептурного комбінованого лікарського засобу на один рецепт (81%)
- Продаж рецептурних комбінованих лікарських засобів без рецепту (8,1%)
- Продаж безрецептурних комбінованих лікарських засобів (10,9%)

У більшості вироків **порушенням визнавалось перевищення норми відпуску препарату**. Так, відповідно до п. 1.22.2 Правил виписування рецептів на лікарські засоби та вироби медичного призначення, затверджених Наказом МОЗ України № 360 від 19.07.2005 р. забороняється виписувати в одному рецепті ф-1 наркотичні (психотропні) комбіновані лікарські засоби у більшій кількості у їх складі наркотичних засобів або психотропних речовин і прекурсорів, ніж та, що вказана у таблиці. Щодо кодеїну таблиця визначає граничнодопустиму для від-

пуску кількість у складі наркотичного (психотропного) комбінованого лікарського засобу на один рецепт – 0,2 г, щодо фенобарбіталу – 1 г. Цим наказом затверджено Порядок відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів, відповідно до ч. 1 п. 8 якого відпуск лікарських засобів здійснюється з урахуванням норм відпуску, визначених у п. 1.22 Правил. Частина 2 цього пункту вказує, що усі інші лікарські засоби відпускаються з аптек у вказаній в рецепті кількості.

Очевидно, що в цих підзаконних нормативних актах встановлюється правило, що лікар має право виписувати в одному рецепті форми ф-1 лікарські засоби, у складі яких не перевищена гранично допустима норма кількості наркотичних засобів або психотропних речовин. У випадках же, якщо лікарем це правило порушується і в одному рецепті виписаний препарат у більшій кількості, то працівники аптек мають право відпустити такий препарат лише у кількості, що не перевищує гранично допустимої. Ніяких інших обмежень щодо торгівлі комбінованими лікарськими засобами, які містять малу кількість наркотичних засобів та (або) психотропних речовин, зазначений наказ не встановлює.

Разом із тим, суди в багатьох випадках застосовують широке тлумачення наведених положень цього наказу, вважаючи що саме в такий спосіб встановлена максимально допустима норма відпуску одному покупцю лікарських засобів, які містять малу кількість наркотичних засобів або психотропних речовин. Так, у мотиваційній частині вироків вказується, що передбачене ст. 320 КК порушення правил обігу було здійснене шляхом перевищення гранично допустимої норми відпуску відповідних лікарських засобів на один рецепт. В якості прикладу можна навести вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 29.09.2015 р., в якому з посиланням на Наказ МОЗ України № 360 від 19.07.2005 р. зазначено, що винною особою порушено правило, згідно з яким реалізація комбінованих наркотичних лікарських препаратів, відносно яких допускаються виключення деяких заходів контролю, в склад яких входить кодеїн – наркотична речовина, не повинна перевищувати 0,2 г в одні руки [20].

Враховуючи, що, як уже зазначалось, при виявленні переважної більшості цих правопорушень мала місце відкрита або прихована оперативна закупка, то кількість придбаних ліків досить часто була такою, щоб з урахуванням первинної упаковки у мінімально можливій кількості перевищити гранично допустиму (наприклад, Кодтерпін ІС купу-

вався в кількості 3 упаковок, які містили 0,24 мг кодеїну, Пенталгін ІС – 4 упаковки, які містили 0,28 мг кодеїну тощо). В цілому у 25 виробах або 40,3% предметом злочину було визнано лікарські засоби, в яких вміст кодеїну перевищував 0,2 г в мінімально можливій кількості.

Друга частина вироків містила обґрунтування наявності передбаченого ст. 320 КК складу злочину у випадках, коли працівник аптеки **здійснив продаж без рецепту рецептурних комбінованих лікарських засобів, вміст в складі яких кодеїну та (або) фенобарбіталу був меншим, ніж гранично допустима норма на один рецепт** (наприклад, дві упаковки препарату Кодтерпін ІС – вміст кодеїну 0,16 г; одна упаковка препарату Пенталгін ІС – вміст кодеїну 0,7 г, вміст фенобарбіталу – 0,1 г). Мотивування порушення правил обігу наркотичних засобів або психотропних речовин в таких виробах було більш складним. Так, наприклад, вирокіс Макарівського районного суду Київської області від 14 серпня 2014 р. правилом, яке було порушене винною особою, визнано таке: «Відповідно до п. 3 Порядку відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів, затвердженого Наказом МОЗ України № 360 від 19.07.2005 р., рецептурні лікарські засоби відпускаються за рецептами медичних працівників з аптек та аптечних пунктів. Відповідно до Наказу МОЗ України № 210 від 14.05.2003 р. «Про затвердження критеріїв віднесення лікарських засобів, що містять малу кількість наркотичних засобів або психотропних речовин і прекурсорів, до категорії лікарських засобів, які відпускаються без рецептів», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України за № 1012\8333 від 05.11.2013 р., кодеїн не входить до переліку лікарських засобів, що містять малу кількість наркотичних засобів, відпуск яких можливий без рецепту» [21]. Таким чином, суд визнав порушенням правил торгівлі наркотичними засобами або психотропними речовинами, яке кваліфікував за ст. 320 КК, сам факт відпуску лікарського засобу без рецепту, не беручи до уваги кількість кодеїну у його складі.

І, насамкінець, третя група тлумачення судами порушень правил торгівлі наркотичними засобами і психотропними речовинами, стосувалась **лікарських засобів, які містили фенобарбітал і які дозволено відпускати без рецепту**. Таких вироків було вісім, що становило 10,8% від загальної кількості.

До препаратів цієї групи, порушення правил торгівлі якими було кваліфіковано за ст. 320 КК, належать ті, що містять психотропну речовину фенобарбітал, а саме: Корвалол, Валокордин і Барбовал. Ці

препарати входять до Переліку лікарських засобів, дозволених до застосування в Україні, які відпускаються без рецептів з аптек та їх структурних підрозділів, затвердженого наказом МОЗ України №41 від 19 січня 2017 р. (щодо попередніх років це питання регламентувалося наказами №166 від 26.02.2013 р., №303 від 06.05.2014 р., №283 від 18.05.2015 р. та ін. з такою самою назвою).

Якщо в двох попередніх групах йшлося про кодеїновмісні препарати, які належали до рецептурних, і суди обґрунтовували порушення відповідних правил чи то перевищенням гранично допустимої норми відпуску препаратів на один рецепт, чи то взагалі відсутністю рецепту, то щодо безрецептурних препаратів судове тлумачення об'єктивної сторони злочину, на нашу думку, вдається дивним. Так, наприклад, у вироку Новоархангельського районного суду Кіровоградської області від 10.07.2015 р. зазначено, що особа, «всупереч «Порядку відпуску лікарських засобів і виробів медичного призначення з аптек та їх структурних підрозділів», затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України №360 від 19.07.2005 р., згідно якого гранична допустима норма для відпуску фенобарбіталу у складі психотропного лікарського засобу на один рецепт ставить 1.0 грам та дозволено відпускати лікарські засоби без рецепта лікаря, в тому числі «Корвалол» з аптечних закладів усіх форм власності у кількості не більше 2 упаковки, реалізувала ... без рецепту чотири флакони лікарського засобу «Корвалол», по 25 мл кожен, у яких містяться психотропна речовина, обіг якої обмежено і стосовно якої допускається виключення деяких заходів контролю – фенобарбітал у загальній кількості 1,824 грама» [22]. Як уже зазначалось, норми відпуску лікарських препаратів, установлені наказом МОЗ №360 від 19.07.2005 р., регламентують граничну норму їх виписування лікарем у рецепті, а також відпуску аптеками за наявності такого рецепту. Жодного відношення до безрецептурних лікарських засобів ці норми не мають, а тому наведена аргументація є безпідставним розширювальним тлумаченням нормативно-правових актів, що не може використовуватися при встановленні будь-яких обмежень, і, тим більш, є неприпустимим у випадках притягнення до кримінальної відповідальності.

Аналіз чинного законодавства України показує, що з позицією судів, обвинувальні вироки яких були проаналізовані, погодитись важко. Хибним є намагання знайти правову підставу для кримінальної відповідальності за порушення порядку продажу лікарських препаратів, які містять малу кількість наркотичних та (або) психотропних речовин, через розширювальне й досить суперечливе тлумачення підзаконних

нормативно-правових актів. Ці акти, в тому числі й накази МОЗ України, мають ґрунтуватися на положеннях Конституції України, ратифікованих міжнародно-правових актах та законах. Тобто це повною мірою це стосується й банкетного змісту диспозицій кримінально-правових норм.

Єдина конвенція ООН про наркотичні засоби 1961 р., відповідно до якої Держави-учасники взяли на себе зобов'язання здійснювати суворий контроль за обігом наркотичних препаратів, надала можливість державам не застосовувати окремі заходи контролю щодо наркотичних засобів, які включені до Списку III, за умови, що вони поєднані з одним або декількома інгредієнтами та містять не більше 100 мг наркотичного засобу на одиницю дози при концентрації не більше 2,5% в нерозділених препаратах. До переліку таких наркотичних засобів Конвенція включає, в тому числі, й кодеїн.

Україна, скориставшись таким правом, в ч. 3 ст. 2 Закону «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» встановила, що препарати, що містять малі кількості наркотичних засобів, психотропних речовин, включених до таблиць II і III Переліку, і тому ризику зловживання ними немає або він незначний, і з яких зазначені засоби чи речовини не можна вилучити легкодоступними способами в кількості, за якої можливе зловживання, можуть вилучатися із сфери дії деяких заходів контролю. Самі ці заходи контролю за обігом зазначених препаратів та порядок їх застосування встановлюються Кабінетом Міністрів України. Гранично допустима кількість наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що містяться в препаратах, встановлюється Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу.

Порядок провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. №589. Відповідно до цього нормативно-правового акту в залежності від того, який контроль здійснюється за їх обігом, всі лікарські засоби поділяються на дві групи. Оскільки предметом дослідження є лише обіг препаратів, які містять наркотичні засоби і психотропні речовини, то питання, пов'язані з обігом прекурсорів, лишаємо за межами цієї класифікації.

Перша група включає два види об'єктів: 1) наркотичні засоби, психотропні речовини, включені до таблиць II і III Переліку, зареєстровані в установленому порядку як готові лікарські засоби та діючі речовини (субстанції); 2) препарати (лікарські засоби), що містять наркотичні засоби, психотропні речовини, включені до таблиць II і III Переліку, в кількості, що перевищує їх гранично допустиму кількість, визначену Постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2007 р. № 1203, зареєстрованих в установленому порядку як готові лікарські засоби та діючі речовини (субстанції). На лікарські засоби та субстанції цієї групи повною мірою розповсюджуються заходи контролю за обігом наркотичних засобів та психотропних препаратів, передбачені міжнародно-правовими нормами, а також законодавством України. Так, зокрема: діяльність, пов'язана з обігом цих об'єктів здійснюється лише суб'єктами господарювання, які мають ліцензію на право провадження господарської діяльності, пов'язаної з обігом таких речовин і засобів; передбачений особливий порядок маркування, а також знищення цих препаратів та порожніх ампул, в яких містилися ці засоби і речовини; встановлено суворий облік таких об'єктів.

Друга група охоплює препарати (лікарські засоби), що містять наркотичні засоби, психотропні речовини, включені до таблиць II і III Переліку, в кількості, що не перевищує їх гранично допустиму кількість, визначену постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2007 р. № 1203, зареєстровані в установленому порядку як готові лікарські засоби та діючі речовини (субстанції). Зазначені препарати, як вже зазначалось, виведені з під окремих заходів контролю, що застосовуються до обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. Щодо цих препаратів Кабінет Міністрів України в постанові від 3 червня 2009 р. № 589 обмежує контроль за їх обігом лише при ввезенні на територію України, вивезенні з її території, а також транзиту через її територію. Інших заходів контролю в межах контролю за обігом наркотичних засобів та психотропних речовин щодо препаратів цієї групи не передбачено. Суб'єкти господарювання здійснюють обіг таких препаратів на підставі ліцензії на виробництво, оптову, роздрібну торгівлю лікарськими засобами, виданої відповідними органами ліцензування, тобто заходи контролю здійснюються лише в межах здійснення державного регулювання обігу лікарських засобів в Україні.

Препарати, які містять малі кількості наркотичних засобів та (або) психотропних речовин, відповідальність за порушення порядку обігу яких є предметом цього дослідження, належать до об'єктів другої групи. До складу цієї групи вони внесені як такі, в яких вміст наркотичних

засобів або психотропних речовин не перевищує гранично допустиму норму відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 1203 від 10 жовтня 2007 р. «Про затвердження гранично допустимої кількості наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що містяться в препаратах».

Кримінальне законодавство України, будучи частиною єдиної системи законодавства, встановлює в розділі XIII Особливої частини КК відповідальність за злочини в сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Положення кримінального законодавства в цій частині є невід'ємною складовою законодавства, що регулює обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів. В структурі окремих правових норм, за допомогою яких здійснюється регулювання певних видів відносин, кримінально-правові норми відіграють роль санкцій, встановлюючи кримінальну відповідальність за порушення відповідних правил. Через це поняття «наркотичні засоби» і «психотропні речовини», які використовуються в статтях розділу XIII Особливої частини КК, мають єдине визначення для будь-якого із складів, передбачених цими статтями злочинів, яке надане регулятивним антинаркотичним законодавством, зокрема Єдиною конвенцією ООН про наркотичні засоби 1961 р. та Законом України № 60/95 від 15 лютого 1995 р.

З цього випливає, що виключення препаратів, які містять малі кількості наркотичних засобів або психотропних речовин, із складу тих, щодо яких здійснюються заходи контролю за їх обігом, зокрема контролю за дотриманням правил зберігання, обліку, відпуску, розподілу, торгівлі, перевезення, пересилання та використання, виключає можливість їх визнання предметами злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів або психотропних речовин, які передбачають відповідальність за такі дії. Порушення інших вимог щодо обігу таких препаратів, зокрема загальних вимог, встановлених в межах здійснення контролю за обігом лікарських засобів, не може бути підставою для відповідальності за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин.

Викладене дає підставу для висновку про **відсутність складу злочину, передбаченого ст. 320 КК, у діях працівників аптечних закладів, які допустили порушення правил торгівлі препаратами, які містять малі кількості наркотичних засобів та (або) психотропних речовин та стосовно яких допускаються виключення деяких заходів контролю.**

Аналіз вироків судів, в яких працівників аптекних закладів, що порушили правила торгівлі цими препаратами, було визнано винними у вчиненні передбаченого ст. 320 КК злочину, показує, що в переважній більшості випадків такі особи фактично відмовлялися від доведення своєї невинуватості. Лише в трьох з 74 вироків (4%) особи не визнавали себе винними у вчиненні злочинів, намагаючись доводити свою невинуватість, у тому числі й шляхом обґрунтування відсутності в таких діях складу злочину, передбаченого ст. 320 КК. В одній із цих справ особі було призначене покарання у виді штрафу в розмірі 850 грн. (50 нмдг) без позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на підставі ст. 69 КК, вирок в апеляційній інстанції не оскаржувався. В двох інших випадках особи, визнані винними судами першої інстанції, ці вирoki оскаржували, обидва вирoki було скасовано і протягом більш, ніж трьох років з моменту вчинення правопорушення, остаточне рішення не прийняте.

Йдеться, зокрема, про вирок Балаклійського районного суду Харківської області від 19 червня 2014 р. та інші рішення по справі №610/1229/14-к [24] та Городенківського районного суду Івано-Франківської області від 9 грудня 2014 р. та інші рішення по справі 342/766/14-к [23].

Хронологія судових рішень за останньою з наведених справ вражає. Так, *9 грудня 2014 р.* вирок Городенківського районного суду завідувачку аптеки визнано винною в тому, що вона 26 квітня 2014 р. реалізувала без рецепту три упаковки препарату Солпадеїн, в якому міститься 0,288 г наркотичного засобу кодеїн. Такі дії кваліфіковано за ч. 1 ст. 320 КК та призначене покарання у виді штрафу в розмірі 850 грн (50 нмдг), додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю не призначалось на підставі ст. 69 КК. Ухвалою Апеляційного суду Івано-Франківської області від *29 квітня 2015 р.* вирок скасовано, а провадження закрито відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України за відсутністю в діянні особи складу кримінального правопорушення. *25 лютого 2016 р.* ухвалою колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ ухвалу Апеляційного суду Івано-Франківської області від 29 квітня 2015 р. скасовано, призначено новий розгляд у суді апеляційної інстанції. *11 квітня 2016 р.* ухвалою Апеляційного суду Івано-Франківської області вирок Городенківського районного суду від 9 грудня 2014 р. залишено без змін. *14 грудня 2016 р.* ухвалою колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду

цивільних і кримінальних справ вирок Городенківського районного суду від 9 грудня 2014 р. та ухвалу Апеляційного суду Івано-Франківської області від 11 квітня 2016 р. скасовано, призначено новий розгляд у суді першої інстанції. Більш ніж три роки на всіх етапах судового розгляду справи обвинувачена та її захисник намагаються довести, що продаж трьох упаковок Солпадеїну без рецепту є адміністративним правопорушенням і не містить складу злочину, передбаченого ст. 320 КК.

Протягом всього цього часу особи, намагаючись довести свою невинуватість, вимушені, перебуваючи в постійному нервовому напруженні, витрачати час, кошти на оплату праці захисника, проїзд до місця знаходження судів апеляційної та касаційної інстанцій тощо, не маючи при цьому можливості спокійно працювати. Як показало інтерв'ювання осіб, які погодилися на угоду про визнання винуватості, саме ці обставини були для них вирішальними при прийнятті такого рішення, навіть за умови того, що вони знали про наявність правових підстав для визнання відсутності в їх діях складу злочину, передбаченого ст. 320 КК.

Очевидно, що **ситуація, яка склалася в цій сфері, є порушенням прав людини на справедливий суд, що є наслідком, з одного боку, протиправної бездіяльності органів державної влади, з іншого – імітації боротьби з наркозлочинністю шляхом притягнення до кримінальної відповідальності осіб, в діях яких склад злочину відсутній.**

Як уже зазначалось, ч. 3 ст. 2 Закону «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» в якості підстави для вилучення окремих препаратів із сфери дії певних заходів контролю називає сукупність наступних ознак: 1) такі препарати містять малі кількості наркотичних засобів, психотропних речовин, включених до таблиць II і III Переліку; 2) ризику зловживання ними немає або він незначний; 3) з цих препаратів зазначені засоби чи речовини не можна вилучити легкодоступними способами в кількості, за якої можливе зловживання. Відсутність хоча б однієї з названих ознак означає необхідність віднесення таких препаратів до тих, щодо яких контроль за їх обігом здійснюється в повному обсязі.

Обов'язок щодо вивчення властивостей таких препаратів і оперативного реагування в разі зміни ситуації з їх використанням покладений на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері обігу наркотичних засобів,

психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу. Таким органом, починаючи з 12 серпня 2015 р., є Державна служба України з лікарських засобів та контролю за наркотиками. Саме за поданням цієї служби Кабінетом Міністрів України повинна встановлюватися гранично допустима кількість наркотичних засобів і психотропних речовин, які містяться в препаратах. Якщо дійсно Держлікслужба має підтверджену експертами інформацію про те, що в Україні має місце зловживання кодеїновмісними лікарськими засобами, а також, що в сучасних умовах наркотичний засіб, яких входить до їх складу, вилучається легкодоступним способом, як повідомляється представниками служби, засобами масової інформації та працівниками правоохоронних органів [15; 16; 17], то до Кабінету Міністрів України одразу повинно бути направлено подання щодо забезпечення повного контролю за цими препаратами. Якщо ж інформація щодо зловживання такими препаратами виявиться такою, що не відповідає дійсності, а ажіотаж навколо проблеми є штучним, то відповідні експертні висновки мають бути оприлюднені з кваліфікованими роз'ясненнями, наданими у доступній для правоохоронців, журналістів та інших зацікавлених осіб формі.

Слід ще раз підкреслити, що кримінальна відповідальність не повинна застосовуватися у випадках, коли правове регулювання суспільних відносин можливе за допомогою інших правових засобів. Щодо порушення правил продажу препаратів, які містять малі кількості наркотичних засобів та (або) психотропних речовин, то ефективним засобом протидії могло б стати запровадження предметно-кількісного обліку таких препаратів, суворої адміністративної відповідальності суб'єктів господарювання з санкціями від штрафів, розміри яких мають бути відчутними, до позбавлення ліцензії на здійснення цього виду господарської діяльності.

Спроби ж протидіяти цим правопорушенням за допомогою кримінальної відповідальності окремих працівників аптечних закладів за ст. 320 КК, зважаючи на їх очевидну неефективність, можна пояснити лише бажанням працівників правоохоронних органів, порушуючи чинне законодавство, імітувати результативну протидію незаконному обігу наркотичних засобів та психотропних речовин.

Підсумовуючи викладене, слід зробити **висновки**, які викладені нижче.

Кримінальна відповідальність за незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів є важливою складовою за-

ходів, які вживаються Україною та цивілізованим світом щодо протидії наркозлочинності. Така відповідальність має застосовуватись щодо найбільш небезпечних діянь, які передбачені законом в якості злочинів, у суворій відповідності з принципом *nullum crimen sine lege*.

Порушення працівниками аптек правил продажу (реалізації) препаратів (лікарських засобів), до складу яких входять наркотичні засоби та (або) психотропні речовини у кількості, яка не перевищує гранично допустиму, та стосовно яких виключені деякі заходи контролю, не містить складу злочину, передбаченого ст. 320 КК «Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» через відсутність такої його обов'язкової ознаки, як предмет.

Виключення препаратів, які містять малі кількості наркотичних засобів або психотропних речовин, із складу тих, щодо яких здійснюються заходи контролю за їх обігом, зокрема контролю за додержанням правил зберігання, обліку, відпуску, розподілу, торгівлі, перевезення, пересилання та використання, виключає можливість їх визнання предметами злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів або психотропних речовин, які передбачають відповідальність за такі дії. Порушення інших вимог щодо обігу таких препаратів, зокрема загальних вимог, встановлених в межах здійснення контролю за обігом лікарських засобів, не може бути підставою для відповідальності за злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин.

Дослідження судових вироків, якими працівників аптек було притягнуто до кримінальної відповідальності за такі діяння на підставі ст. 320 КК показує, що такі рішення є наслідком довільного розширювального тлумачення чинного законодавства. Відомості щодо динаміки і географії розглядуваних правопорушень підтверджують штучний й вибірковий характер протидії в такий спосіб незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, що фактично являє собою імітацію протидії наркозлочинності.

Аналіз кримінального покарання, яке призначалось судами на підставі ст. 320 КК до працівників аптек, які вчинили розглядувані правопорушення, свідчить про його неефективність з точки зору досягнення цілей покарання. Основне покарання у виді штрафу в розмірі від 510 до 2040 грн., не можна визнати відчутним для провізорів і фармацевтів, а тому воно не здатне досягти цілей кримінального покарання. Від більш дієвого ж виду покарання – позбавлення права обіймати

певні посади або займатися певною діяльністю – суди в переважній більшості випадків відмовляються, навіть при призначенні покарання за ч. 2 ст. 320 КК за вчинення злочину повторно.

Ситуація, яка склалася в цій сфері, є порушенням прав людини на справедливий суд, що є наслідком, з одного боку, протиправної бездіяльності органів державної влади, з іншого – імітації боротьби з наркозлочинністю шляхом притягнення до кримінальної відповідальності осіб, в діях яких немає складу злочину.

Криміналізація порушення правил продажу препаратів, які містять малі кількості наркотичних засобів та (або) психотропних речовин, не є обґрунтованою, оскільки кримінальна відповідальність не повинна застосовуватися у випадках, коли правове регулювання суспільних відносин можливе за допомогою інших правових засобів. Щодо порушення зазначених правил, то ефективним засобом протидії могло б стати запровадження предметно-кількісного обліку таких препаратів, суворої адміністративної відповідальності суб'єктів господарювання з санкціями від штрафів, розміри яких мають бути відчутними, до позбавлення ліцензії на здійснення цього виду господарської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів: монографія [Текст] / А. А. Музика. – К.: Логос, 1998. – 324 с.
2. Селіванов М. П., Хруппа М. С. Антинаркотичне законодавство України: Історія. Теорія. Коментар [Текст] / М. П. Селіванов, М. С. Хруппа. – К.: Юрінком, 1997. – 352 с.
3. Тимошенко В. А. Наркобізнес: національна та міжнародна протидія новим викликам: монографія [Текст] / В. А. Тимошенко. – К., 2006. – 456 с.
4. Фесенко Є. В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони: монографія [Текст] / Є. В. Фесенко. – К.: Атіка, 2004. – 280 с.
5. Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності) [Текст] / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, Л. В. Дорош. – Х.: Право, 2005. – 256 с.
6. Відпуск комбінованих препаратів, що містять кодеїн та інші підконтрольні речовини: що має знати аптечний працівник? [Електронний ресурс] // Аптека. online.ua / №43 (1064) 7 листопада 2016 р. – Режим доступу: URL: <http://www.apteka.ua/article/390331> (дата

- звернення: 02.07.2017). – Назва з екрану.
7. Обіг комбінованих препаратів, що містять кодеїн та інші підконтрольні речовини: що має робити держава? [Електронний ресурс]. / Аптека. online.ua / № 44 (1065) 14 листопада 2016 р. – Режим доступу: URL: <http://www.apteka.ua/article/390716> (дата звернення: 02.07.2017). – Назва з екрану.
 8. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 01.08.2017). – Назва з екрану.
 9. Вирок Бершадського районного суду Вінницької області від 26 липня 2007 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6383160> (дата звернення: 01.08.2017). – Назва з екрану.
 10. Вирок Приморського районного суду м. Одеси від 6 листопада 2014 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41940744> (дата звернення: 01.08.2017). – Назва з екрану.
 11. Вирок Миргородського міськрайонного суду Полтавської області від 6 жовтня 2016 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61825558> (дата звернення: 01.08.2017). – Назва з екрану.
 12. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 17 вересня 2014 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45050420> (дата звернення: 01.08.2017). – Назва з екрану.
 13. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 28 квітня 2017 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66260332> (дата звернення: 01.08.2017). – Назва з екрану.
 14. Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 14 серпня 2014 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40244290> (дата звернення: 01.08.2017). – Назва з екрану.
 15. Узарашвілі Омар. «Крокодилів» вирощують в аптеках [Електронний ресурс] / Омар Узарашвілі // Високий замок, 01.10.2015 р. – Режим доступу: URL: <http://wz.lviv.ua/life/143096-krokodiliv-viroshchuyut-v-aptekakh> (дата звернення: 15.08.2017). – Назва з екрану.
 16. Украинцы массово присели на наркотик, которой можно сделать за 120 гривен [Електронний ресурс] // Сегодня, 1 октября 2012 г. –

- Режим доступу: URL: <http://www.segodnya.ua/investigations/Novye-narkotiki-v-Ukraine-krokodil-ot-kotorogo-slazit-kozha-i-sol-dlya-vann-silnee-kokaina.html> (дата звернення: 15.08.2017). – Назва з екрану.
17. Предметно-кількісний облік кодіновмісних ліків у фокусі експертної групи [Електронний ресурс] // Аптека, 2 листопада 2015 р. – Режим доступу: URL: <http://www.apteka.ua/article/349693> (дата звернення: 15.08.2017). – Назва з екрану.
18. МВФ визначив, в якому регіоні Україні найнижчий рівень корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <https://www.5.ua/ekonomika/mvf-kompanii-roztashovani-na-zakhodi-maiut-spravu-z-nyzhchym-rivnem-korupsiy-144176.html> (дата звернення: 15.08.2017). – Назва з екрану.
19. Обзор статистики зарплат профессии провизор-фармацевт в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://ua.trud.com/salary/2/77772.html> (дата звернення: 20.08.2017). – Назва з екрану.
20. Вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 29 вересня 2015 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51603431> (дата звернення: 20.08.2017). – Назва з екрану.
21. Вирок Макарівського районного суду Київської області від 14 серпня 2014 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40914005> (дата звернення: 20.08.2017). – Назва з екрану.
22. Вирок Новоархангельського районного суду Кіровоградської області від 10 липня 2015 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46614801> (дата звернення: 20.08.2017). – Назва з екрану.
23. Вирок Городенківського районного суду Івано-Франківської області від 9 грудня 2014 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41810769> (дата звернення: 20.08.2017). – Назва з екрану.
24. Вирок Балаклійського районного суду Харківської області від 19 червня 2014 р. [Електронний ресурс] // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39302826> (дата звернення: 20.08.2017). – Назва з екрану.